

Joanna Brodniewicz

Adam Mickiewicz University in Poznań

joanna.brodniewicz@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0003-0550-6636

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE

NR 29 (2025)

DOI: 10.14746/pss.2025.29.21

Data przesłania tekstu do redakcji: 15.11.2025

Data przyjęcia tekstu do publikacji: 10.12.2025

Poszerzanie granic wolności – opozycja demokratyczna w Czechosłowacji w latach 1978–1989 a inspiracja myślą Jana Pawła II*

ABSTRACT: Brodniewicz Joanna, *Expanding the boundaries of freedom. The democratic opposition in Czechoslovakia from 1978 to 1989 and the inspiration from the thought of John Paul II*, "Poznańskie Studia Slawistyczne" 29. Poznań 2025. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 397–417. ISSN 2084-3011.

The Czech democratic opposition from the mid-1970s until the Velvet Revolution was a unique phenomenon in Central Europe. One of its defining features was its ability to bring together diverse groups. It sought ways to broaden both external and internal freedoms. The election of Karol Wojtyła as pope on 16 October 1978 was among the events that gave Czech dissidents renewed hope for change. His actions inspired parts of the democratic opposition from various milieus to push back the boundaries of freedom.

KEYWORDS: John Paul II; Czech democratic opposition 1978–1989; boundaries of freedom

* Artykuł powstał w ramach realizacji grantu Narodowego Centrum Nauki „Pamatuj, Otče, na své české děti” (Pamiętaj, Ojczy, o swoich czeskich dzieciach) – Jan Paweł II a czeski Kościół katolicki, nr rejestracyjny 2019/33/N/HS1/00546. Dziękuję pani prof. dr hab. Marzannie Kuczyńskiej za cenne uwagi.

Czeska opozycja demokratyczna od połowy lat siedemdziesiątych XX wieku do aksamitnej rewolucji była w Europie Środkowej zjawiskiem unikatowym. Funkcjonowała w okresie tzw. normalizacji¹, kiedy po Praskiej Wiośnie 21 sierpnia 1968 roku do Czechosłowacji wkroczyły wojska Układu Warszawskiego. Zakończyło to procesy demokratycznych reform zapoczątkowanych przez Aleksandra Dubčeka. Wprowadzono represje i czystki polityczne. Z jednej strony, sytuacja ta spowodowała wycofanie się społeczeństwa z zaangażowania w życie publiczne, z drugiej strony, paradoksalnie, przyczyniła się do umocnienia środowisk opozycyjnych skupionych przede wszystkim wokół kultury niezależnej (undergroundu muzycznego i artystycznego), samokształcenia, samizdatu czy inicjatyw religijnych. Należy pamiętać, że w przeciwieństwie do Polski czeska opozycja demokratyczna miała charakter elitarny. Jedną z jej najważniejszych cech było to, że łączyła różnorodne środowiska: reformatorów komunistycznych zaangażowanych w Praską Wiosnę, intelektualistów z różnych środowisk (m.in. akademików, filozofów, reprezentantów kręgów religijnych, członków Kościołów chrześcijańskich), underground, osoby zaangażowane w ruchy pacyfistyczne, ekologiczne czy młodzieżowe.

Działania opozycyjne zostały wzmocnione poprzez podpisany 1 sierpnia 1975 roku w Helsinkach Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, który sygnowały prawie wszystkie państwa w Europie (poza Albanią i Andorą), Kanada i USA oraz Związek Sowiecki. Opozycjoniści z krajów będących pod reżimem komunistycznym posłużyli się aktem helsińskim, dążąc do respektowania praw człowieka². W Czechosłowacji bardzo szybko skorzystano z tej możliwości.

1 Pojęcie to przejęto z tzw. protokołu moskiewskiego (Protokol o jedności delegacji ZSSR a ČSSR), który podpisali w Moskwie członkowie rządu czechosłowackiego 27 sierpnia 1968 roku. Wyłamał się tylko František Kriegel.

2 Zadziałał tzw. efekt helsiński (sformułowanie stosowane przez Thomasa Daniela [2007]), który był jednym z czynników prowadzących do zburzenia komunizmu od dołu. Jak zauważył historyk Vilém Prečan, „Do tej pory proces helsiński przebiegał na szczeblu rządowym, odgórnie. I oto nagle zaczął się tworzyć oddolny proces, który wspierał działania opozycyjne i [odwołując się do Aktu Końcowego KBWE – J.B.] wywierał nacisk w krajach, w których nie były respektowane prawa

Cztery miesiące przed Kartą 77 powstał w Polsce KOR (Komitet Obrony Robotników), co również miało wpływ na czeskich dysydentów.

Impulsem do konsolidacji czeskiej opozycji demokratycznej był proces członków zespołu The Plastic People of The Universe i zbieranie podpisów pod petycją mającą na celu uwolnienie muzyków i osób z undergroundu. Wśród opozycjonistów pojawiła się myśl, że zaistniały potencjał należy wykorzystać. Przygotowano i ogłoszono w zachodnich mediach Deklarację Karty 77³. Rozpoczęło to nagonkę na sygnatariuszy i kolejne restrykcje ze strony reżimu komunistycznego.

Przebudzenie

Wybór Karola Wojtyły na papieża 16 października 1978 roku był jednym z wydarzeń dających czeskim dysydentom nadzieję na zmianę. Postać papieża zainspirowała część opozycji demokratycznej różnych kręgów do przesuwania granic wolności. W praktyce oznaczało to powstawanie nowych inicjatyw dokumentujących naruszenia praw człowieka, częstsze wystąpienia publiczne przeciw represjom, pisanie listów otwartych i petycji w obronie więzionych i prześladowanych przez komunistów. Dla dysydentów było ważne, że Karol Wojtyła znał sposoby działania reżimu komunistycznego⁴. Zarówno hierarchia czeskiego Kościoła katolickiego, jak i opozycjoniści mieli pewność, że mogą liczyć na wsparcie papieża wyrażające się w konsekwentnym podkreślaniu wagi wolności, praw człowieka, solidarności z narodami Europy Środkowej,

człowieka i obywatela. Było to niezmiernie cenne i wyrażało potrzebę tamtych czasów” (2019, 16.07).

3 W pierwszej fali udało się uzyskać 242 podpisy. Do czasu aksamitnej rewolucji Kartę 77 według portalu totalita.cz podpisało 1898 sygnatariuszy, natomiast Jiří Gruntorád, dysydent, założyciel i dyrektor Knihovny Libri Prohibiti, w swoich badaniach podaje liczbę 1962 sygnatariuszy (Gruntorád, 2014).

4 Václav Malý, dysydent, sygnatariusz Karty 77 wspominał: „Kiedy wybrano Jana Pawła II, mówiliśmy: – To jest człowiek, który zna komunizm. Choć przecież w Polsce komunizm funkcjonował jednak nieco inaczej niż w Czechosłowacji. Była to dla nas wielka otucha i ogromne wzmocnienie” (2019, 27.03).

interwencjach dyplomatycznych Stolicy Apostolskiej w obronie prześladowanych oraz moralnym wzmocnieniu środowisk dysydenckich.

Tomáš Petráček zajmujący się historią Kościoła katolickiego zaznaczył trzy pozytywne aspekty, na które wskazywano w czeskiej historiografii w związku ze zmianą na Stolicy Piotrowej: przebudzenie Kościołów prześladowanych przez komunistów, wybór pierwszego papieża Słowianina i nadzieja na zmianę polityki Watykanu wobec państw Europy Środkowej (Petráček, 2023, 13.10)⁵. Czescy opozycjoniści podkreślali także fakt, że Karol Wojtyła był znany w ich środowiskach (np. Kroupa, 2023, 9.08⁶). Tomáš Halík działający w Kościele milczenia⁷ miał pewność, że: „Wieje nowy wiatr. Jest w Watykanie ktoś, kto to rozumie, w dodatku jest to osoba, która miała kontakty z podziemnym Kościołem”⁸ (...).

5 Jeśli nie zaznaczono inaczej, cytaty w artykule pochodzą z badań terenowych. Badania odbyły się głównie w latach 2018–2019 i 2023–2024 w Republice Czeskiej, przede wszystkim na terenie Pragi i Brna. Na przygotowany schemat pytań nakładałam zindywidualizowaną siatkę zagadnień dotyczących osobistych doświadczeń respondenta. Respondentami byli zarówno eksperci, jak i świadkowie reprezentujący różne grupy wiekowe (głównie ok. 50–90 lat, tak, aby objąć ich wspomnieniami pontyfikat Jana Pawła II). W celu uzyskania możliwie szerokiego obrazu wydarzeń, zdecydowałam się skonfrontować doświadczenia czeskiej opozycji katolickiej z refleksjami przedstawicieli innych wyznań, osób ze środowisk pozachrześcijańskich i o odmiennych światopoglądach. Taka perspektywa umożliwiła uwzględnienie różnych punktów widzenia, wzbogacając analizę o głosy, które oferują zróżnicowane interpretacje oraz przyczyniają się do pełniejszego zrozumienia i uzyskania jak najszerzego obrazu badanej problematyki. Ekspertcy ocenili znaczenie wydarzeń historycznych i ukazali je w szerszym kontekście, natomiast świadkowie podzielili się swoimi wspomnieniami, poglądami, wiedzą i doświadczeniem, a także mieli możliwość spojrzenia po latach i weryfikacji swoich poglądów. W artykule wykorzystuję tylko wypowiedzi niektórych osób.

6 „O kardynale Wojtyłe wiedzieliśmy już długo przed jego wyborem, ponieważ niektórzy z naszego środowiska odwiedzali go w Krakowie i przekazywali nam informacje o tym, co robił. Zналиśmy książki, które publikował, oraz teksty krążące w obiegu, dlatego bardzo dobrze wiedzieliśmy, kim jest. (...) Wielu z nas odbierało to jako zapowiedź nowych czasów” (Kroupa, 2023, 9.08).

7 Pius XII nazwał czechosłowacki Kościół *Ecclesia silentii*. Inne nazwy to: Kościół nieoficjalny, katakumbowy (por. Liška, 1999, 8 i 31). Służba Bezpieczeństwa nadała mu miano Kościoła podziemnego.

8 W Kościele katolickim w Czechosłowacji księża działali zarówno w Kościele oficjalnym, musieli mieć na to zgodę władz państwowych, jak i w Kościele

Było to oczywiście znakiem dodającym otuchy”. Wspominał, że gdy po konklawe pytano Karola Wojtyłę o politykę wobec państw komunistycznych, odpowiedział, że nie będzie naiwna (2019, 14.03).

Z perspektywy czasu dla opozycjonisty ze środowisk lewicowych i sygnatariusza Karty 77, premiera pierwszego rządu Havla, Petra Pitharta, wybór krakowskiego biskupa na papieża „to był cud” (2019, 27.03). Zwracał uwagę, podobnie jak Václav Malý, na siłę papieskiego „Nie lękajcie się!” („To był leitmotiv jego kazania, a za trzy lata była Solidarność” [2019, 27.03]).

Według Jakuba Trojana, ewangelika, sygnatariusza Karty 77, Jan Paweł II wpłynął na czeski katolicyzm, co miało później przełożenie na całe społeczeństwo: „To były kroki, jeden po drugim, które osłabiły totalitarny reżim” (2019, 18.10). Potwierdził tę opinię Václav Malý (2019, 27.03). Jednak nie wszyscy dysydenci byli tego samego zdania. Nie zgadzała się z tym np. Anna Šabatová, wówczas młoda lewicowa opozycjonistka i sygnatariuszka Karty 77, uznając umocnienie katolików, a jednocześnie wyrażając opinię, że nie miało to tak dużego znaczenia dla całego społeczeństwa (2024, 7.01).

Jan Sokol, dysydent i sygnatariusz Karty 77 ze środowiska katolickiego, wskazał, że wybór nowego papieża było to „wielkie zaskoczenie i oczywiście ogromna nadzieja” (2018, 20.09). Dla czeskich dysydentów papież Słowianin stał się nie tyle przywódcą duchowym, ile sojusznikiem w walce o podmiotowość. Benda/Kratochvíl uznawał wybór Karola Wojtyły za znak czasu, wezwanie do przemyślenia zmian i znalezienia siły, aby były one skuteczne⁹.

podziemnym. Część księży kolaborowała i pozostawali tylko w systemie oficjalnym, z kolei przez lata komunizmu księża byli tajnie wyswięceni, wstępowano także do zakonów i osoby te funkcjonowały w Kościele milczenia, jednak zdecydowana większość przenikała do obu struktur.

9 „Uważamy ten wybór za znaczący «znak czasu», niezależnie od tego, czy ta próba zakończy się sukcesem. To wyzwanie. Wyzwanie do refleksji nad naszym pragnieniem zmiany. Abyśmy mieli odwagę do radykalnych zmian, a jednocześnie potrafili odkryć prawdziwą siłę, która w nas działa i pobudza do reform” (Benda/Kratochvíl, 1980, 11).

Pod artykułem *Papež Karol Wojtyla, katolická církev a svět* („Studie”, 1980, nr 67, 1–11) podpisany jest Václav Benda. Według żony Václava Bendy, Kamili Bendovej,

Należy przypomnieć, że ówczesni rzecznicy Karty 77, Ladislav Hejdańek i Václav Havel¹⁰, 30 listopada 1978 roku wystosowali list gratulacyjny do Jana Pawła II w imieniu wszystkich sygnatariuszy Karty 77 z okazji wyboru na papieża o następującej treści:

mimo różnorodności poglądów sygnatariuszy Karty 77 możemy w imieniu wszystkich, bez wyjątku, wyrazić radość z tego, iż na czele Kościoła rzymskokatolickiego stanął przedstawiciel narodu, z którym łączy nas wspólny los i wspólne troski, i że jest to właśnie Wasza Świątobliwość, znany ze swych odważnych wystąpień w obronie praw człowieka i wolności.

Jesteśmy szczęśliwi, że bezpośrednio po swoim wyborze Wasza Świątobliwość zwróciła się również do naszych narodów oraz że już kilkakrotnie, sprawując swój urząd, wyraziła zdecydowanie swoją wolę stawiania w obronie wszystkich tych, którzy cierpią za to, iż starają się godnie wypełnić swoje ludzkie powołanie. Wierzymy, że Wasza Świątobliwość nie zapomni również o tych spośród nich, którzy są więzieni za swoje poglądy („InfoCh”, r. 1, c. 13 31.10–20.11.78, 15–16).

List dokumentuje wyrażaną w wypowiedziach opozycjonistów wspólnotę myśli i ducha. Potwierdza, że dla obu stron ważne były te same wartości: wolność i prawa człowieka¹¹. Fakt napisania listu i treści

autorem tekstu jest Zdeněk Kratochvíl. Przytaczam fragment maila od wnuczki Bendów, Klary Bendovej: „[Babcia – J.B.] Przekazała mi ciekawą informację – autorem tekstu (wbrew temu, co podano w samizdacie i w „Listach”) nie jest mój dziadek Václav Benda, lecz Zdeněk Kratochvíl. W tamtym czasie nie chciał jeszcze podpisywać swoich tekstów własnym nazwiskiem, dlatego zostały one opublikowane pod nazwiskiem mojego dziadka” (Bendová, 2023, mail 19.12). Nie poświadczylam tego u autora, ponieważ mimo kilkukrotnych prób, nie udało mi się z nim spotkać.

¹⁰ Trzecim rzecznikiem był w tym czasie Jaroslav Šabata, którego uwieczono 1 października 1978 roku.

¹¹ Przedstawiciele Karty 77 w imieniu sygnatariuszy napisali do papieża jeszcze raz, wsparli go po zamachu 13 maja 1981 roku. Rzecznicy Bedřich Placák, Václav Malý, Jaroslav Šabata i członek kolektywu rzeczników Miloš Rejchrt 18 maja 1981 roku, pięć dni po zamachu na papieża przez Alego Ağcę, przesłali mu list z życzeniami na 61. urodziny i życzeniami szybkiego powrotu do zdrowia („InfoCh”, r. 4, c. 6, 16.05–17.06.1981, 2).

w nim zawarte świadczą o tym, że opozycjoniści liczyli na wsparcie ze strony Wojtyły i możliwość wprowadzenia zmian dzięki jego pontyfikatowi.

Solidarność, wsparcie, pamięć

Granica poszerzania wolności przesuwiała się dalej poprzez dodawanie otuchy i wyrazy solidarności podczas wizyt, wystąpień publicznych, pielgrzymek. Tak było na przykład wobec kard. Františka Tomáška, do którego podczas spotkania z kardynałami od razu po konklawe Jan Paweł II zwrócił się słowami: „Teraz powierzona jest mi także opieka nad Wami”. Hierarchowie znali się jeszcze z obrad drugiego soboru watykańskiego. Kardynał Tomášek pojawił się na audiencji u Jana Pawła II po mszy inauguracyjnej, 22 października 1978 roku, przed powrotem do Pragi. Czechosłowacki prymas był na audiencjach także w lutym i lipcu 1979 roku, w marcu 1980 roku, w październiku 1981 roku, w listopadzie 1982 roku i w październiku 1983 roku (Lecomte, 1997, 275).

Słowa wsparcia i otuchy płynęły podczas mszy rozpoczynającej pontyfikat, słynne „Nie lękajcie się” z pierwszego programowego kazania papieża w Rzymie, 22 października 1978 roku, dodawało sił i nadziei. Podobnie jak odpowiedź dana kobiecie z tłumu, podczas pierwszej wizyty apostolskiej nowego papieża w Asyżu 5 listopada 1978 roku, która krzyknęła: „Nie zapomnij o Kościele milczenia!” (Lecomte, 1997, 99; Lecomte, 2010, 236). Zgromadzeni tam ludzie usłyszeli: „Nie ma już Kościoła milczenia, bo on mówi moim głosem!”. Było to kolejne, głośno wypowiedziane potwierdzenie, że Jan Paweł II pamięta o Czechach i Słowakach i ma zamiar możliwymi sobie sposobami wpływać na zmianę ich sytuacji. Swoją odpowiedź z Asyżu rozwinął 3 czerwca 1979 roku podczas wizyty w Gnieźnie. Papież, widząc w tłumie transparent z napisem w języku czeskim, zareagował:

(...) dobrze, że widzę tutaj przed oczyma ten napis: *Otče...* w siostrzanym języku, w języku św. Wojciecha: *Pamatuj, Otče, na své české děti.* (...) Nie może ten papież, który nosi w sobie spuściznę Wojciechową, zapomnieć tych dzieci! I nie możemy my wszyscy, drodzy bracia i siostry,

k którzy nosimy w sobie to samo Wojciechowe dziedzictwo, zapomnieć tych naszych braci! (Jan Paweł II, 1979, 3 czerwca).

Szczególną formą poszerzania granic wolności była pamięć o duchowej tradycji Czechów i Słowaków akcentowana i wspierana przez Jana Pawła II: kult św. Wojciecha (m.in. Gniezno, 3 czerwca 1979 roku, 1000. rocznica święceń biskupich Wojciecha – 1983 rok) czy 250-lecie kanonizacji św. Jana Nepomucena¹² (list do arcybiskupa Pragi, Watykan, 2 marca 1979 roku). Kolejnym etapem tych działań było ogłoszenie 31 grudnia 1980 roku w Liście apostolskim *Egregiae Virtutis* świętych Cyryla i Metodego współpatronami Europy, a 2 grudnia 1984 roku rozpoczęcie Roku Jubileuszowego poświęconego 1100. rocznicy śmierci św. Metodego, której punktem kulminacyjnym w Czechosłowacji była pielgrzymka do Velehradu (5–7 lipca 1985 roku)¹³, miejsca kultu Cyryla i Metodego, w 100. rocznicę sławnej pielgrzymki¹⁴. Papież wzmocnił jej znaczenie poprzez encyklikę *Slavorum apostoli* wydaną 2 lipca 1985 roku. Dziesięć lat później wspominał także o patronach Czechów i Słowaków w encyklice *Ut unum sint*.

Granice wolności przesunęły jeszcze bardziej przygotowania do oczekiwanej od lat kanonizacji św. Aneżki Czeskiej (1989), którą poprzedziła 700. rocznica jej śmierci (1982). Wydarzenia te stały się preludem aksamitnej rewolucji. Kluczowa pozostaje papieska koncepcja wolności wyrażana w m.in. w homiliach, przemówieniach i encyklice *Redemptor hominis*.

Duchowa wolność

W czeskim kontekście końca lat siedemdziesiątych i lat osiemdziesiątych XX wieku wezwanie do duchowej wolności nabierało szczególnego znaczenia. W kraju, w którym przestrzeń publiczna była

12 Obchody w Czechosłowacji odbywały się w 16 maja 1979 roku.

13 Wcześniej, 10 kwietnia 1985 roku, odbyła się pielgrzymka księży.

14 Papież Leon XIII ogłosił w 1885 roku obchody 1000. rocznicy śmierci Metodego.

zdominowana przez język ideologii, a Kościół poddany kontroli państwa, papieskie słowa o odwadze bycia sobą stały się punktem odniesienia dla osób ze środowisk opozycyjnych skupionych wokół Karty 77. Wezwanie do „odnowy ducha”, kierowane do narodów Europy Środkowej od początku pontyfikatu, nacisk na godność osoby ludzkiej, wolność sumienia czy odpowiedzialność moralną ponad systemami politycznymi, budziły poczucie wspólnoty losu, przekonanie, że nawet w świecie podzielonym przez granice ideologiczne możliwa jest komunikacja w języku sumienia.

Jan Paweł II w swojej pierwszej encyklice *Redemptor hominis* wyzwał: „Szanujcie godność i wolność każdego!” (1979, nr 16). W jego myśli wolność nie jest kategorią polityczną, lecz antropologiczną: stanowi podstawową przestrzeń samorealizacji osoby, która rodzi się z prawdy o człowieku i o jego godności. Właśnie to rozumienie wolności jako procesu duchowego, zakorzenionego w odpowiedzialności i w prawdzie, było zbieżne z koncepcją środowiska Karty 77 i twórczością Václava Havla, znalazło też w środowiskach czeskiej opozycji demokratycznej konkretny praktyczny oddźwięk, choćby poprzez dokumentowanie naruszeń praw człowieka i wsparcie prześladowanych przez reżim komunistyczny (działalność Komitetu Obrony niesprawiedliwie prześladowanych [Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných]) jako obowiązku sumienia. Jan Sokol zwrócił uwagę, że wcześniej „Kościół nigdy całkowicie, otwartym głosem, nie opowiedział się po stronie wolności. Jan Paweł II był pierwszym papieżem, który jednoznacznie stanął w obronie wolności. (...) to był wielki krok, wielka zmiana, która miała wpływ także na samo społeczeństwo” (2018, 20.09). Podobnie jak czeskiej opozycji demokratycznej Janowi Pawłowi II bliskie było „poszanowanie obiektywnych i nienaruszalnych praw człowieka”. Uważał, że „zasada praw człowieka sięga głęboko w dziedzinę wielorako rozumianej sprawiedliwości społecznej i staje się podstawowym jej sprawdzianem w życiu organizmów politycznych” (1979, nr 17)¹⁵. Tomáš Petráček podkreślił, że jednoznaczne opowiedzenie się papieża po stronie praw

15 Por. Sobór Watykański II. (1966). Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, nr 1–15. AAS 58, 929–946; Císařovska, Prečan. (2007). Charta 77: Dokumenty 1977–1989; Akt Końcowy Konferencji KBWE (1975).

człowieka¹⁶ umożliwiło osobom wierzącym walkę również o prawa do swobody religijnej (Petráček, 2023, 13.10). Jednocześnie zmuszało reżim komunistyczny do przestrzegania Aktu Końcowego z Helsinek (1975) i respektowania zobowiązań znajdujących się w „trzecim koszyku”. Dla Václava Małego podjęcie tematyki praw człowieka stanowiło kluczowe zagadnienie w nauczaniu papieskim (2019, 27.03).

Idea poszerzania granic wolności w ujęciu Jana Pawła II była przede wszystkim wezwaniem do duchowej i moralnej przemiany, do przekroczenia lęku, bierności i wewnętrznego zniewolenia.

Velehrad

W 1985 roku minęło 1100 lat od śmierci św. Metodego. Ze względu na wagę misji św. Cyryla i Metodego i jej znaczenie dla chrześcijaństwa w Czechach i w Słowacji kard. Tomášek chciał, aby obchody tej rocznicy były umocnieniem dla czeskich katolików, a także dla narodu czeskiego. Mając w pamięci oddźwięk pierwszej wizyty Jana Pawła II w Polsce oraz licząc na ożywienie i wzmocnienie nadziei na zmiany, wysłał do niego osobisty list z prośbą o wizytę w Velehradzie (Benda, 1986, 7¹⁷; Halas 2004, 625). Ponad 22 tysiące osób napisało zaproszenie do papieża. „Była to największa spontaniczna akcja podpisowa w Czechosłowacji w ciągu ostatnich 15 lat, pod względem liczby uczestników przewyższająca o rząd wielkości nawet najbardziej rozbudowane działania obywatelskie” (Benda, 1986, 7). Do Watykanu dotarło tylko 17 tysięcy, gdyż resztę wstrzymała Służba Bezpieczeństwa (Státní bezpečnost).

Ponad 30 tysięcy wiernych podpisało się pod petycją wzywającą rząd, aby wyraził zgodę na przyjazd papieża na obchody 1100. rocznicy

16 Tomáš Halík zwracał uwagę na fakt, że prawa człowieka były coraz bardziej obecne w świadomości wielu środowisk: „To była taka dobra koincydencja. Z jednej strony był Reagan, a wcześniej Carter, którzy mówili o prawach człowieka. (...) To samo zagadnienie, które pojawiało się w Kartcie 77, zaczynało być obecne u papieża w jego podejściu do praw człowieka” (2019, 14.03).

17 Benda szczegółowo opisuje przygotowania do uroczystości, przeszkody i jej przebieg. Analizuje ówczesną sytuację i daje propozycje działań.

śmierci św. Metodego. W uroczystości chcieli uczestniczyć m.in. kard. Jean-Marie Lustiger, Franz König, Józef Glemp i George Basil Hume, jednak odmówiono im wjazdu do Czechosłowacji (Lecomte, 1997, 271; Halas, 2004, 626).

Papież wyraził chęć odwiedzenia Velehradu, ale władze komunistyczne nie zgodziły się na to. 24 maja 1984 roku František Tomášek został wezwany w tej sprawie na rozmowę do Milana Klusáka, ministra kultury (Šebek, 2021, 173–174). Osoby, które brały udział w akcji podpisowej, spotkały represje, skonfiskowano też arkusze z podpisami, zaginęło ok. 5 tysięcy podpisów (Benda, 1986, 7). 14 lutego 1985 roku Jan Paweł II wystosował list do prezydenta Gustava Husáka¹⁸, w którym zwracał uwagę na stosunek państwa do Kościoła katolickiego. Papieża szczególnie zaniepokoił stan hierarchii Kościoła w Czechosłowacji, przede wszystkim liczba biskupów i ich zaawansowany wiek.

Preludium

Na Wielkanoc, 10 kwietnia 1985 roku, odbyła się pielgrzymka kapłanów do Velehradu¹⁹. Według różnych danych przybyło około 1100–1200 kapłanów²⁰ i około 10 tysięcy wiernych (Mikloško, 1991, 128; Hlinka, 2013, 159, Benda 1986, 8). Kardynał Tomášek przeczytał orędzie Jana Pawła II krytykujące księży działających w kolaboranckim stowarzyszeniu *Pacem in Terris*. Pisał o sile świadectwa życia i ewangelizacji, stawiając za wzór św. Metodego. Po pielgrzymce nastąpiły reperkusje ze strony Służby Bezpieczeństwa. Václav Benda ujawnił ich skalę, pisząc o działaniach wobec osób zajmujących się katolickim samizdatem, które spotkały oskarżenia, przesłuchania, przeszukiwanie domów, konfiskaty,

18 26 lutego 1985 roku list przekazał ambasadzie czechosłowackiej w Rzymie sekretarz do spraw relacji z państwami Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej Achille Silvestrini.

19 Więcej na ten temat: Svoboda, Hartmann, Vaško, 2003, 155–156, Šebek, 2020. Większość badaczy podaje datę 10 kwietnia. U Svobody, Hartmanna i Vaško jest podany 14 kwietnia (np. por. Šebek, 2020, 20).

20 Weigel podaje, że była to jedna trzecia wszystkich kapłanów Czechosłowacji (Weigel, 1995, 228).

uwięzienie (Benda, 1986, 8). Przedstawiciele reżimu liczyli na to, że uda im się w ten sposób zastraszyć społeczność katolicką i tych, dla których Velehrad stanowił symbol czeskości, a także przeszkodzić w przygotowywanej ogólnonarodowej pielgrzymce. Nie było to jednak już możliwe.

Kardynał Tomášek doceniał wagę posłannictwa świętych Cyryla i Metodego i faktu, że są współpatronami Europy, której integralną częścią jest Czechosłowacja, co wyraźnie zaznaczył w przesłaniu 8 maja 1985 roku podczas Rady Konferencji Episkopatów Europy: „Święci bracia pokazali nam, że wartości duchowe mogą tworzyć wielkie ponadnarodowe wspólnoty, niezależnie od ograniczeń przestrzeni i czasu, nie zważywszy przy tym na różnice narodowe i polityczne” (Tomášek, za: Svoboda, Hartmann, Vaško, 2003, 156). Zwrócił uwagę na imponderabilia, które są poza granicami i poza podziałami, które wynikają z wartości ogólnoludzkich, są bezwarunkowe i stanowią podstawę pokoju (Tomášek, za: Svoboda, Hartmann, Vaško, 2003, 156).

„Velehrad was woła!”

Narodowa pielgrzymka z okazji 1100. rocznicy śmierci św. Metodego do sanktuarium w Velehradzie, która odbyła się 7 lipca 1985 roku, zgromadziła około 200 tysięcy osób²¹. Z tej liczby około 60% stanowili młodzi ludzie. Pielgrzymi domagali się wolności religijnej, respektowania praw człowieka i zezwolenia władz na pielgrzymkę papieską. Reżim komunistyczny próbował wykorzystać to wydarzenie i dziedzictwo cyrylometodejskie do umocnienia swojej pozycji i uczczenia 40. rocznicy rządów komunistów. Stało się ono jednak manifestacją wiary i wolności.

Kardynałowi Tomáškovi pozwolono jedynie przeczytać przesłanie papieża, w którym Jan Paweł II pisał między innymi, wskazując na Cyryla i Metodego, że możliwa jest jedność tradycji Wschodu i Zachodu i nie wymaga ona rezygnacji z własnych wartości, ale poprzez wzajemny szacunek podkreśla duchowe bogactwo każdego narodu. Przykład świętych

²¹ Władze podawały liczbę około 100 tysięcy osób, źródła kościelne – około 200–250 tysięcy.

uczy, że wszelkie formy kultury i kształcenia dążące do dobra, prawdy i piękna wyrastają z Ewangelii i nieustannie się rozwijają. Podkreślił, że dziedzictwo Cyryla i Metodego jest ciągle żywe (1985, 572–573). W przeciwieństwie do reakcji na wystąpienia osób związanych z reżimem komunistycznym zarówno kard. Tomášek, jak i Agostino Casaroli, legat papieski, zostali entuzjastycznie przyjęci przez tłumy.

Benda tłumaczył zaistniałą sytuację następująco: „Władza przeczuwała, że Velehrad mógłby stać się ucieleśnieniem tego tajemniczego zagrożenia²², i dlatego zrobiła wszystko (łącznie z kilkoma gwałtownymi ruchami), aby zdusić je w samym zarodku” (Benda, 1986, 12). Casaroli, choć władze zaplanowały jego pobyt, spotkał się z kardynałem i księżmi, zarówno pracującymi oficjalnie, jak i funkcjonującymi w Kościele podziemnym (Halas, 2004, 626)²³.

Benda podkreślił dojrzałość i samoświadomość przybyłych pielgrzymów, którzy pokonali strach, odważyli się protestować i żądali respektowania swoich praw. W ich zachowaniu była dostrzegalna zmiana oznaczająca nowy sposób zachowań, pozbawiony paraliżującego strachu wobec przedstawicieli reżimu (Benda, 1986, 15). Ukazał, że pielgrzymka wyzwoliła w uczestnikach siłę do działania, uświadomiła sprawczość, wzbudziła odwagę i pragnienie wolności, które skumulowane i wzmocnione były w stanie doprowadzić do zmian społecznych i ustania reżimu komunistycznego (Benda, 1986, 7–37). Na podobny aspekt zwrócił uwagę Daniel Kroupa: podkreślił zarówno odwagę Czechów i Słowaków, jak i hierarchii kościelnej i poczucie sprawczości u obu stron, która dodała im siły, jednocześnie sprawiając, że przedstawiciele reżimu zdali sobie sprawę, iż wśród obywateli nastąpiło przełamanie strachu i bierności:

Te ogromne tłumy miały niesłychaną siłę i gdyby nie to, w Velehradzie nie doszłoby do zgromadzenia, które wygwizdało ministra kultury, chcącego wykorzystać to spotkanie do propagandy politycznej. Była to absolutnie

22 Władze obawiały się, że ogólnonarodowa pielgrzymka może przyczynić się do radykalizacji nastrojów społecznych, dlatego chciały za wszelką cenę jej zapobiec.

23 Casaroli nie dostosował się do planu przygotowanego przez komunistycznych urzędników. Wykorzystał czas do lepszego zorientowania się w sytuacji czechosłowackiego Kościoła katolickiego (por. Svoboda, Hartmann, Vaško, 2003, 157).

jasna reakcja na oddziaływanie Jana Pawła II. Po pierwsze, w Słowacji, gdzie odbywało się to ogromne spotkanie, a wcześniej w Czechach w ogóle nie było wielkich zgromadzeń, bo ludzie się bali. Tutaj lody pękły. Po drugie, nasi kościelni przedstawiciele nagle zaczęli zachowywać się o wiele odważniej, łącznie z kardynałem Tomáškiem, o którym mówiono, że na Hradczanach jest tylko „kupką strachu”, a nagle z tej kupki strachu wyłoniła się monumentalna postać duchowego przywódcy, jakiego wcześniej tutaj nie było (Kroupa, 2023, 9.08, Praga).

Dominik Duka, dysydent, współwięzień Havla, kardynał, zwracał uwagę na drobne, ale istotne znaki współpracy będące częścią procesu dążenia do wolności i demokracji, jednocześnie wskazując, że osoby związane z Kościołem stanowią wsparcie dla działań Karty:

Trzeba podkreślić tę szerszą perspektywę, ponieważ Kościół (działający na zewnątrz) i Kościół podziemny były liczebnie wielokrotnie większe niż liczba ludzi związanych z Kartą 77. Jednak wzajemność, która wytworzyła się na początku lat osiemdziesiątych, nie byłaby możliwa bez papieża Wojtyły. Dla działaczy (...) było to istotne. Istniała współpraca z Warszawą. Uczyłem Jacka Kuronia czytać czeskie nazwiska, a to dzięki dwóm dominikanom, ojcu Aleksandrowi Hauke-Ligowskiemu i Jackowi Salijowi (Duka, 2024, 8.01).

Według Duki „Polityczny dysydent w Czechach nie osiągnąłby nawet połowy tego, do czego doszedł, gdyby nie wsparcie Kościoła” (2024, 8.01).

Jan Štríbrný, dysydent i historyk, wskazał, jak to wydarzenie wpłynęło z jednej strony, na postawę osób wierzących i zwierzchników Kościoła katolickiego, a z drugiej, uświadomiło reprezentantom reżimu zmianę, która dokonała się w myśleniu i działaniu opozycjonistów, a także ukazało, że liczba osób mających odwagę manifestować swoje poglądy jest coraz większa:

Od tego czasu reżim uświadomił sobie, że w Kościele istnieje dość poważna opozycja, i kiedy przeliczył, że wierzących było wtedy około 2 milionów, stało się jasne, że musi się z nimi liczyć. Potem nastąpiły kolejne kroki: petycja Navrátila, którą podpisywali także niewierzący. Była to naprawdę

najbardziej masowa petycja, szacuje się od 400 do 600 tysięcy sygnatariuszy. To było coś wielkiego i bardzo podniosło na duchu również Tomáška.

Od roku 1985 wszystko postępowało krok po kroku. W 1987 rozpoczęło Dziesięciolecie Duchowej Odnowy od św. Anežki, które zmierzało do jej kanonizacji. Tak więc był to nieustanny proces: od 1985 roku krok po kroku rosła świadomość Kościoła, i to już nie tylko w ukryciu, w ramach opozycji, lecz także publicznie (2023, 12.09).

Bohumír Janát, filozof z kręgu Oto Mádra, opracowujący podstawowe idee filozofii współczesnego chrześcijaństwa odpowiednie do sytuacji historycznej, uznał spotkanie w Velehradzie za punkt zwrotny w historii narodu: „Mogę mówić tylko za siebie, ale wyraźnie odczuwam, że wydarzenie z 7 lipca 1985 roku oznaczało ważne, zobowiązujące na przyszłość zwycięstwo, które potwierdziło, że Velehrad jest nie bez znaczenia w czasoprzestrzeni naszych dziejów narodowych” (Janát, 1986, 6). Z perspektywy czasu podobnie patrzyli na to wydarzenie historycy i teologowie, uznając je za moment przełomu i umocnienia się katolickiego ruchu oporu, który dodał sił opozycji demokratycznej. Václav Vaško (pseud. Václav Slavník), dyplomata, więzień polityczny, intelektualista katolicki, widział w tym m.in. zasługę Jana Pawła II, uznając, że jego przesłanie było tożsame z dążeniami Karty 77 i dzięki temu wzmocniło działania jednoczące opozycję demokratyczną (Weigel, 1995, 230).

Velehrad 1985 jawił się jako duchowa pielgrzymka, w której wolność została przeżyta jako wspólnotowe doświadczenie odwagi i solidarności. Był momentem, gdy te dwa wymiary: religijny i obywatelski, spotkały się w jednym doświadczeniu wspólnoty.

Rewolucja świętej Anežki²⁴

Papież, wykorzystując sobie dostępne środki, chciał wesprzeć również Czechów w inny sposób. 12 listopada 1989 roku Jan Paweł II

24 Według Tomáša Halíka tak mówiono o wydarzeniach z listopada 1989 roku, zanim zaczęto używać zwrotu aksamitna rewolucja (2019, 4.03).

kanonizował Anežkę Czeską (Vaško, 1994, 290; Halas, 2004, 630). Komunistyczny rząd wyraził zgodę na wyjazd 10 tysięcy pielgrzymów do Watykanu, jednak nie było jasne, czy to będzie możliwe. Tomáš Halík wspominał, że argumenty odwołujące się do prestiżu państwa odegrały kluczową rolę: „Ktoś chytrze ostrzegł władze komunistyczne – chyba jeden z nowo wyświęconych biskupów, Antonín Liška – że jeśli nie pozwolą na masowy udział wiernych z Czechosłowacji, całe wydarzenie zostanie wykorzystane przez emigrację i będzie to dla reżimu ogromny wstyd na skalę międzynarodową” (Halík, 2001, 277).

Václav Malý nie mógł wyjechać, nie dostał paszportu, ale zauważył zachodzące zmiany:

Było oczywiste, że komuniści chcą w pewien sposób poluzować zawór bezpieczeństwa. W społeczeństwie panowało już napięcie. I nagle kilka tysięcy ludzi mogło wyjechać do Rzymu. To był taki pierwszy znak, że coś się dzieje, ale w żadnym wypadku nie przypuszczałem, że po kilku dniach dojdzie do tego, co później wydarzyło się na placu Wacława (2019, 27.03).

Długo wyczekiwana kanonizacja była ważnym doświadczeniem zarówno dla Czechów będących w Rzymie, jak i w Czechosłowacji. Uroczystości transmitowała Czechosłowacka Telewizja, co było w tamtych czasach ewenementem. Vaško zapamiętał swoje zdziwienie: „Owiała mnie zupełnie inna atmosfera niż ta sprzed czternastu dni. Stało się coś wcześniej niewyobrażalnego: czechosłowacka telewizja transmitowała kanonizację Anežki. Dwa dni później zaczęło się wypełniać «prorocтво» Anežki (czy Halíka?)”²⁵.

Kanonizacja Anežki Czeskiej w listopadzie 1989 roku, ogłoszona przez Jana Pawła II, została odczytana jako znak przemiany, moment,

25 Vaško wcześniej pisał: „(...) wciąż nie jest dla mnie jasne, skąd wziął to prorocтво, choć muszę przyznać, że dobrze się tego słuchało (Vaško, 2001, 363). Sarkazm w tekście Vaško, katolickiego intelektualisty, autora książek o XX-wiecznej historii czeskiego Kościoła katolickiego jest przykładem tarć i różnego oglądu rzeczywistości wśród katolickiej inteligencji i jej generacji. Legenda o prorocത്wie funkcjonuje do dziś, jest podawana jako pewnik. W czasie aksamitnej rewolucji stanowiła umocnienie i wsparcie dla walczących o wolność Czechów.

w którym duchowe „poszerzanie granic wolności” stało się faktem historycznym. Niespełna tydzień po tym wydarzeniu rozpoczęła się aksamitna rewolucja.

Tomáš Halík widzi związki między kanonizacją a wybuchem aksamitnej rewolucji. Komentuje to następująco, zwracając uwagę na podejmowane wcześniej inicjatywy:

Uważam, że także duchowa atmosfera wokół tej kanonizacji wpłynęła na klimat samego, spokojnego przebiegu rewolucji, że w tej społecznej atmosferze wciąż było coś wzniosłego.

Byłem inicjatorem tego dzieła dekady, Dzieła Duchowej Odnowy, i była to znacząca inicjatywa, która miała mieć charakter ekumeniczny w najszerszym znaczeniu tego słowa. Miała zaoferować moralną przemianę społeczeństwa, ponieważ wiedzieliśmy, że pewne zmiany nadejdą; nie spodziewaliśmy, że będą tak szybkie i tak radykalne, ale wiedzieliśmy, że jeśli mają prowadzić do demokracji, nie mogą ograniczać się jedynie do przewrotu, zmiany struktur czy pierestrojki. Musi to być głęboka odnowa we wszystkich obszarach (2019, 4.03).

Piątego grudnia 1989 roku episkopat Czech i Moraw poparł toczące się zmiany. Siódmego grudnia władze komunistyczne zakończyły rządy. Jedenaście dni później Czechosłowacja na nowo nawiązała kontakty dyplomatyczne z Watykanem, a następnie został zniesiony dozór państwa nad Kościołem. Dwudziestego dziewiątego grudnia Václav Havel został prezydentem. Tego dnia zaprosił Jana Pawła II do Czechosłowacji.

Pierwszy okres działalności papieża przez większość czeskich opozycjonistów jest oceniany pozytywnie. Jedni doceniają jego rolę bardziej, drudzy mniej. Dla niektórych Jan Paweł II był czołową postacią, dzięki której upadł komunizm, inni uważają, że był jedną z wielu, są tacy, którzy podważają jego rolę. Tę różnorodność poglądów, odnosząc się do własnych doświadczeń, wyjaśnił Petr Pithart²⁶. George Weigel,

26 „On widzi tylko Gorbaczowa. Inni widzą tylko Reagana. Ktoś inny może tylko Jana Pawła II. Ja widzę tamtych dwóch (Gorbaczowa i Jana Pawła II). To jest

papieski biograf, podsumował działania Jana Pawła II jako wsparcie procesu samowyzwalania się Europy Środkowej spod rządów reżimu komunistycznego²⁷ (1995, 2022). W tym kontekście papież był również wsparciem dla czeskiej opozycji demokratycznej. Podane powyżej przykłady zdają się wpisywać w tę ocenę.

Źródła wytworzone

- Bendová, K. (2023). [Mail, 19.12. Korespondencja z J.B.].
Duka, D. (2024). [Wywiad, 8.01. Praga].
Halík, T. (2019). [Wywiad, 14.03. Praga].
Malý, V. (2019). [Wywiad, 27.03. Praga].
Petráček, T. (2023). [Wywiad, 13.10. Praga].
Pithart, P. (2019). [Wywiad, 27.03. Praga].
Prečan, V. (2019). [Wywiad, 16.07. Praga].
Sokol, J. (2018). [Wywiad, 20.09. Praga].
Stříbrný, J. (2023). [Wywiad, 12.09. Praga].
Šabatová, A. (2024). [Wywiad, 7.01. Praga].
Trojan J. (2019). [Wywiad, 18.10. Praga].

Literatura

- Akt Końcowy Konferencji KBWE (1975). <https://zanotowane.pl/26/401/>. 12.11.2023.
Balík, S., Hanuš, J. (2007). *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
Benda, V. [Kratochvíl Z.]. (1980). *Papež Karol Wojtyła, katolická církev a svět*. „Studie”, nr 67, s. 1–11.
Benda, V. (1986). *Jak dál po Velehradě?*, „Rozmluvy”, nr 6, s. 7–37.
Císařovská, B., Prečan, V. (red.). (2007). *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
Casaroli, A. (2001). *Pamiętniki. Męczeństwo cierpliwości. Stolica Święta i kraje komunistyczne (1963–1989)*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

moje doświadczenie. To już trudno zmienić. Mogę się mylić, ale właśnie tak to przeżywałem” (Pithart, 2019, 27.03).

27 „Jan Paweł II otwarcie prowadził kampanię na rzecz praw człowieka, która przyczyniła się do przemiany sumień, nadającej kształt rewolucji 1989 roku oraz samowyzwoleniu Europy Środkowo-Wschodniej spod komunizmu” (Weigel, 2022).

- Cuhra, J. (2000). *Pražský biskup Tomášek a stát v čase ostré normalizace (1969–1982)*. W: *Význam kardinála Tomáška v období normalizace a přechodu k demokracii: sborník textů ze sympozia ke 100. výročí narození kardinála Tomáška*. Aleš Opatrný (red.), Praha: Pastorační středisko sv. Vojtěcha při Arcibiskupství pražském, s. 17–25.
- Cuhra, J. (2001a). *Československo-vatikánská jednání 1968–1989*. Praha: Akademie věd České republiky, Ústav pro soudobé dějiny, Sešity ÚSD, sv. 34.
- Cuhra, J. (2001b). *KSČ, stát a římskokatolická církev (1948–1989)*. „Soudobé dějiny“, rocz. 8, nr 2–3, s. 267–293.
- Duka, D., Dostatni T., Šubrt J. (2012). *Tradycja jest wyzwaniem*. Przeł. A. Babuchowski. Poznań: Wydawnictwo W drodze.
- Fiala, P., Hanus, J. (2001). *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Gruntorád, J. (2014). *Poznámka ke zveřejnění dosud neznámých jmen signatářů Charty 77*. <https://www.libpro.cz/nezverejneni/>. 12.11.2023.
- Halas, F. (2004). *Fenomén Vatikán: idea, dějiny a současnost papežství, diplomacie Svatého otce, České země a Vatikán*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Halík, T. (1992). *O přítomnou církev a společnost*. Praha: Česká Křesťanská Akademie.
- Halík, T. (1997). *Wyzwoleni, jeszcze nie wolni*. Poznań: W drodze.
- Halík T. (2005). *Papež oslovil celý svět*. <https://tinyurl.com/yrjsynpe>. 12.11.2023.
- Halík. T. (2008). *Role církví v událostech roku 1989 (říjen 2008)* (referát na mezinárodní konferenci ve Výmaru). <https://tinyurl.com/24c4f68a>. 12.11.2023.
- Halík, T. (2014). *Skutečná síla a slabost společností spočívá v mentalitě občanů* [6.11.2014, projev o dějinné roli Václava Havla a Jana Pavla II na oxfordské koleji San Anthony v rámci Sametového dne]. 30.11.2014. <https://tinyurl.com/5ahpf5bf>. 12.11.2023.
- Halík, T. (2018). *To že byl život?: z „podzemní církve“ do labyrintu svobody*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Halík, T., Jandourek, J. (1997). *Ptal jsem se cest*. Praha: Portál.
- Halík, T., Jandourek, J. (2001). *Radziłem się drog*. Poznań: W drodze.
- Hartmann, J., Svoboda, B., Vaško, V. (1994). *Kardinál Tomášek: Svědectví o dobrém katechetovi, bojácném biskupovi a statečném kardinálovi*. Praha: Zvon.
- Hlinka, A. (2013). *Síla slabých i slabość silnych. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945–1989*. Petrus.
- Jan Pavel II. (1985). *List Svatého otce Jana Pavla II. (3) Velehrad*. (Dáno ve Vatikáne 28. června roku 1985). „Studie“, nr 102, s. 572–573.
- Jan Paweł II. (1979a). *Homilia wygłoszone podczas pielgrzymki do Polski na Wzgórze Lecha – Gniezno, 3 czerwca*. <https://tinyurl.com/n7wm2bfs>. 12.11.2023.
- Jan Paweł II. (1979b). *List Jana Pawła II do Arcybiskupa Prazi z okazji 250. rocznicy kanonizacji Jana Nepomucena*, Watykan, 2 marca, <https://nepomuki.pl/nepomuk/jp2.htm>. 12.11.2023.
- Jan Paweł II. (1979c). *Redemptor hominis*. <https://tinyurl.com/2sjrr2x9>. 12.11.2023.
- Jan Paweł II. (1980a). *Egrediae Virtutis*. <https://tinyurl.com/4s7ks2yb>. 12.11.2023.
- Jan Paweł II. (1980b). [Przemówienie w UNESCO]. <https://tinyurl.com/2mt3akpe>. 12.11.2023.

- Jan Paweł II. (1985). *Slavorum apostoli*. <https://tinyurl.com/zcj5c5mm>. 12.11.2023.
- Jan Paweł II. (1999). *Homilia podczas Mszy św. dla ludzi pracy w Gdańsku, 22 czerwca 1983 r.* W: Jan Paweł II. *Pielgrzymki do Ojczyzny. Przemówienia i homilie 1979–1999*. Kraków: Znak, s. 237–239.
- Jan Paweł II. (2008). *Dzieła zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek: Europa*, t. 11. Kraków: Wydawnictwo M.
- Jan Paweł II. (2009). *Dzieła zebrane. Homilie i przemówienia okolicznościowe*, t. 14. Kraków: Wydawnictwo M.
- Jan Paweł II. (1995). *Ut unum sint*. <https://tinyurl.com/7n33ukdj>. 12.11.2023.
- Karta 77. (1978). [List gratulacyjny w imieniu wszystkich sygnatariuszy Karty 77 z okazji wyboru na papieża]. „InfoCh”, rocz. 1, nr 13, 31.10–20.11, s. 15–16.
- Karta 77. (1981). [List z życzeniami na 61. urodziny i życzeniami szybkiego powrotu do zdrowia]. „InfoCh”, rocz. 4, nr 6, 16.05–17.06, s. 2.
- Koniček, J. (2005). *Modus vivendi v historii vztahů Svatého stolce a Československa. Církevně-politický vývoj v letech 1918–1993*. Olomouc: Společnost pro dialog církve a státu.
- Koniček, J. (2018). *Pontifikát sv. Jana Pavla II. V otevřenosti církve a dialogu se státy světa. „Dialog Evropa XXI – revue křesťanské orientace pro vědu a kulturu”*, 22.10.2018, <https://tinyurl.com/pjfbfzxx>. 12.11.2023.
- Lecomte, B. (1997). *Prawda zawsze zwycięży. Jak Papież pokonał komunizm*. Przeł. Elżbieta Teresa Sadowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lecomte, B. (2010). *Tajemnice Watykanu*. Przeł. M. Romanek. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Liška, O. (1999). *Církev v podzemí a společenství Koinótés*. Tišnov: Sursum (Brno).
- Mikloško, F. (1991). *Nebudete ich môcť rozvrátiť: z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943–89*. Bratislava: Archa.
- Mikloško, F. (2014). *Tri vrcholy Jána Pavla II. a jeho odkaz, „Postoj”*, 24.04.2014. <https://tinyurl.com/3bctt634>. 12.11.2023.
- Opatrný A. (red.). (2000). *Význam kardinála Tomáška v období normalizace a přechodu k demokracii*. Praha: Pastorační středisko.
- Skalický, K. (1989). *Postavení církvi a věřících v Československu osmdesátých let*. „Studie”, nr 126, s. 422–446.
- Stehle, H. (1993). *Tajna dyplomacie Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*. Przeł. R. Drecki, M. Struczyński. Warszawa: Real Press.
- Stříbrný, J. (2000). *Katolická církev v českých zemích v čase dvou totalit. W: České církevní dějiny ve druhé polovině 20. století: sborník příspěvků ze sekce církevních dějin na VIII. sjezdu českých historiků v Hradci Králové ve dnech 10.–12. září 1999*. Red. Jan Libor, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 78–115.
- Svoboda, B. (2013). *Po stronie narodu. Kardinál František Tomášek w boju z reżimem komunistycznym (1965–1989)*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Svoboda, B., Hartmann, J., Vaško V., (red.). (2003). *Kardinál Tomášek – Generál bez vojska?* Praha: Vyšehrad.
- Šebek, J. (2020). *Velehradská pouť 1985 v církevně-politických kontextech*. „Paměť a dějiny”, nr 2, s. 15–26.

- Šebek, J. (2021). *Problematica československo-vatikánských vztahů v kontextu změn církevní politiky v období po velehradské pouti 1985 pohledem Státní bezpečnosti*. „Sborník Archivu bezpečnostních složek”, nr 19, s. 169–192.
- Thomas, D.C. (2007). *Helsinský efekt. Mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu*. Przeł. Jan Růžička. Praha: Academia.
- [totalita.cz]. [b.d]. *Úplný seznam zveřejněných signatářů Charty 77*. <https://tinyurl.com/4cf2swdn>. 12.11.2023.
- Vaško, V. (1994). *Církevně politický vývoj Československa (1938–1989)*. W: Z. Hledíková, J.V. Polc (red.). *Pražské arcibiskupství 1344–1994*. Praha: Zvon, s. 277–293.
- Vaško, V. (1999). *Ne vším jsem byl rád: vlastní životopis*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Weigel, G. (1995). *Ostateczna rewolucja: Kościół sprzeciwu a upadek komunizmu*. Poznań: Wydawnictwo W drodze.
- Weigel, G. (2002). *Świadek nadziei. Biografia Jana Pawła II*. Kraków: Znak.
- Weigel, G. (2012). *Kres i początek: Papież Jan Paweł II – zwycięstwo wolności, ostatnie lata, dziedzictwo*. Kraków: Znak.
- Weigel, G. (2022). *Rewizja watykańskiej Ostpolitik: dyplomacja w wydaniu świętego*. „Teologia polityczna” 18.05.2022. <https://tinyurl.com/3dx6ey9e>. 12.11.2023.

- **JOANNA BRODNIOWICZ** – educated in Polish studies, Czech studies, and theology. Her main research interests include oral narrative forms; the Czech democratic opposition between 1968 and 1989; and Roma history, literature, and culture in Czechoslovakia, the Czech Republic, and Slovakia. Author of the monograph *Czeski Kościół katolicki w zsekularyzowanym społeczeństwie* (2016).